

SO'Z MA'NOLARINING KO'CHISH, KO'CHMA MA'NOLI SO'ZLAR

Sabina Raxmonova Zafarjon qizi

O'zbekiston Davlat Jahon tillari Unversiteti +998903922230

Annotatsiya: *Leksikologiya tilshunoslikning mustaqil bo'limi bo'lib, yunoncha lexikos—lug'at, so'z so'zga doir va logos—ta'limot so'zlarinig birikuvidan iborat bo'lib, leksika (so'z) haqidagi ta'limot demakdir. Demak,soz va uning ma'nolarini o'rganuvchi tilshunoslikning bo'limga leksikologiya (ba'zan leksika) deyiladi .Bu bo'limda tilning lug'at boyligi, so'z va uning lug'aviy ma'nolari , so'z va uning ko'chma ma'nolari ma'no ko'chish usullari so'zlarning qo'llanish doirasiga ko'ra turlari o'rganiladi.Leksika atamasi 2 ma'noda ishlatiladi.*

a)tilning lug'at tarkibi , so'zlar yig'indisi :

b) lug'at tarkibini o'rganuvchi tilshunoslikning alohida bo'limi;

Leksika atamasining ikkinchi ma'nosi uchun leksikologiya atamasi ham qo'llaniladi.

Kalit so'zlar: *So'z ma'nolarining ko'chish, ko'chma ma'noli so'zlar, metafora, sinekdoxa, antonimlar, sinonimlar.*

So'z ma'nolarining ko'chish usullari.

O'zbek tilida so'z ma'nolari to'rt xil usul bilan ko'chadi: 1) metafora. 2)vazifadoshlik,3) metonimiya 4)sinekdoxa,

Metafora grekcha metaphora "ko'chirma" demakdir. So'z ma'nolarining predmet. narsa. hodisalarnmg tashqi shakliy o'xshashligi va ichki belgiga asoslamb ko'chishiga metafora deyiladi.Bu usul bilan nom ko'chishi predmetlar, hodisalar orasidagi nisbiy o'xshashlikka ko'ra bo'ladi va ularning shakli rangi, harakati ikkinchi shunday predmat belgisi bo'lgan nomni oladi.Metafora yo'li bilan ma'no ko'chishiga predmetlar uchun umumiy belgi tushunchada saqlanadi. Masalan. qozonning qulog'i odam qulog'iga, o'zining tashqi belgisi ko'rinishi bilan o'xshaydi.Metofora ko'proq quyidagilarga: 1) odamning tana a'zolari (qo'l, oyoq, bet, yuz, lab, tish. ylka), 2) kiyimlar va ularning biror qismiga (yoqa. etak), 3)-h"ayvon. parranda va hasharotlarning biror a'zosi (qanot, dum, tumshuq, shox); 4)o'simlik va uning qismi (ildiz. tomir); 5) qurol (nayza, pichoq) nomlariga asoslanadi. Masalan: Qishlog'imiz tog'ning etagiga joylashgan. (H. G'.) Uyimiz daryo yoqasidadir.

Qish chalar cholg'usin, esar yellar I Ko'k va yerda qor kular, o'ynar

Lab bo'lib ko'ringan g'uncha ekan,

Yuzi bo'lib ko'ringan dil.

Vazifadoshlik (funksiyadoshlik). Bir pedmetning vazifasini ikkinchi bir predmet bajarishi natijasida awalgining nomini keyingisi ifodalashi asosida ko'chishi vazifadoshlik deyiladi. Bu usul bilan ma'no ko'chish bir tomondan metaforaga o'xshasa ham, u metaforadan vazifa bajarish xususiyatiga asoslanishi bilan farq qiladi. Masalan,qanot (qush), qanot (samolyot), o'q (kamon), o'q (har xil qurollar o'qi, qalam

(yozuv quroli). qalam (qoshga qo'yiladigan bo'yoq), o't bog'lagan qanotlar (H. O.), qalam-qoshig'a tekizgil qalamni (Amiriy), aytilgan so'z, otilgan o'q (Maqol). Metonomiya grekcha "meta" qayta. "anoma"-nom demakdir. Predmet. narsa. hodisalarning makon va zamondagi bog'lanishidan birining nomini ikkinchisiga ko'chirish asosida yuzaga keladigan ma'no metonomiya deyiladi. Bu usul bilan nom ko'clishda tashqi, ichki belgidagi o'xshashlik hisobga olinmaydi balki ular orasidagi doimiy aloqaning mavjudligi hisobga olinadi, shunga ko'ra quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1) o'rin munosabati (ko'za, piyola. samovar) masalan, to'ldirib qo'y qadahlarini, yangrasin gulyor (qo'shiq);

2) joy, tashkilot so'zidagi doimiy aloqaga ko'ra (shahar, tashkilot):

Ko'zimning oldidan o'tadir g'amgin, Navoiy tobutin kcftargan Hirot.

3) muallif bilan asari orasidagi doimiy aloqa: Fuzuliyini oldim qo'limga

Majnun bo'lib yig'lab qichqirdi

Va Navoiy tushib yo'limga

Faryod bilan o'nudan turdi

4). Boshqa hodisalar bilan uzviy aloqa asosida ko'chadi:

O'n to'qqizga chiqasan bugun,

Uzoqdaman. Yo'q menda toqat

Sinekdoxa. grekcha "sinekdohe" birga anglamoq demakdir. Butun nomi bilan qismni yoki, aksincha, qism nomi bilan butunni ifodalash asosida so'z ma'nolarining ko'chishi sinekdoxa deyiladi. Sinekdoxa qisman o'rin anglatish munosabatiga ko'ra metonomiyaga kiradi. Bu usul bilan ma'no ko'chishini quyidagicha izohlash mumkiii. Odam a'zolari (qo'l, bosh) o'n qo'limga uzuk taqmg qizlarim (butun), besh qo'l barobar emas (maqol) gapida qo'l so'zi (butun nomi) barmoq ma'nosmi (butunning qismini) anglatadi. Chorva tuyoqlarini ko'paytiramiz (gazetadan). bar boshdan yuz litrdan sut sog'ib olamiz (radio eshittirishidan).

Sinekdoxa quyidagi munosabatlarga asoslanadi:

Odam a'zolari: o'n qo'lni og'zingga solma.

Kiyim va umng qismlari: liisobidan adashgan cho'ntagidanayrilar. (Maqol.)

Predmet, narsa, qurol: xamir uchidan patir, o'roq-o'roqchi.

Hayvon, parranda a'zolari: qizilishton (qush), tulki (tulki terisi).

Daraxt va mevasi: Namanganning oknasi hil-hil pishib-di. (Qo'shiq.)

So'zlarning shakl va ma'no munosabatlariga ko'ra turlari

O'zbek tili leksikasidagi so'zlar o'zaro turli munosabatda bo'ladi. Ayrim so'zlar ma'nolari jihatidan o'zaro teng bo'lsa, ba'zilar shakli jihatidan bir xil bo'ladi yoki ayrim so'zlar ma'nosiga ko'rabil-birlariniinkorqiladi. Shu xususiyatlariga ko'ra so'zlar bir necha guruhlarga bo'linadi; 1) omonim, 2) sinonim, 3) antonim, paronimlar.[4]

Omonimlar grekcha "homo" bir xil, "anoma" nom demakdir. Shakli bir xil, ma'nosi bar xil lug'aviy birliklar omonimlar deyiladi. Shakli bir xil deyilganda so'zlarning aytilishi va yozilishi aynan bir xil bo'lishi nazarda tutiladi. Masalan, ko'r

("ko'rmaydigan", "ko'rmoq"ma'nosidagi fe'l o'zagi), ter ("peshona teri - ot, "ter-moq" termoq fe'l o'zagi), yuz ("100", bet"), qirq ("40", kes"), olma("meva",fe'lning bo'lishsiz shakli) chang, ("cholg'u asbobi", "to'zon", chopO'yugur'Y'maydala") bog'("mevazor", bog'laydigan-narsa", tut (daraxt turi, "tut") kabi misollar;Sayru jahon ayla, go'zallikni ko'r, Kimki go'zal narsani ko'rmas u ko'r. (Habibiy.) .Omonimlar o'z ma'no xususiyatlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi; 1) lug'aviy omonimlar; 2) grammatik omonim-lar. Lug'aviy omonimlar. Shakli bir xil so'z va iboralar lug'aviy omonimlar deyiladi. Bunday omonimlar ham ikki turga bo'linadi.

1) leksik omonimlar; 2) frazeologik omonimlar.

Leksik omonimlar. Aytilishi, yozilishi va barcha grammatik shakllari bir xil, ma'nosi har xil so'zlar leksik omonimlar deyiladi. Misollar:

Ko'nglima har yonki boqsam, dog'i bor,

Har necha dadrimni desam, dog'i bor.

Gulcha tanga bori ishqing yor edi,

Biz son bo'ldi firoqning dog'i bor. (Lutfiy.)1-misrada dog'i (yara), 2-misrada dog'i(yana), 4-misrada dog'i (tog') ma'nolarida qo'llangan.

Necha dedim ul sanamga, bormog'in,

Qilmadi ul tark oxir bormog'in,

Munchalik xudroylik ko'rg'azdi ul,

Aql hayrat qildi, tishlab bormog'in. (A. Navoiy.)

1 -misrada bormog'in (bermagan), 2-misrada bormog'in (borish odatini), 4-misrada bormog'in (barmoq) ma'nolarida ishlatilgan.

Qo'lingdan kelgancha chiqar yaxshi ot,

Yaxshilik qil bolam, yomonlikni ot,

Nasihatim yod qilib ol farzandim

Yolg'iz yursa chang chiqarmas yaxshi ot.[3]

1-misrada ot (nom), 2-misrada ot (tashla), 4-misrada ot (hayvonning bir turi).

Frazeologik omonimlar. Shakli bir xil iboralar frazeologik omonimlar hisoblanadi; Masalan, qo'l ko'tarmoq (ovoz bermog), qo'l ko'tarmoq (taslim bo'lmoq), ko'zi yorimoq (farzand ko'nnoq), ko'zi yorimoq (tuzalmoq), bosh ko'tarmoq (kasaldan turmoq), bosh ko'tarmoq (g'alayon qilmoq).

Grammatik omonimlar Shakli bir xil, lekin har xil grammatik vazifa bajaruvchi qo'shimchalardir. Ularni affiks omonimlar ham deb yuritiladi. Masalan, so'z yasovchi qo'shimchalar doirasida.

- m qo'shimchasi harakat natijasi oti yasaydi; bog'lam, to'plam; - m-egalik (so'z o'zgartiruvchi) olmam, onam; loq (so'z yasovchi) o'tloq; loq (shakl yasovchi qizaloq bo'taloq) kabi.

Grammatik omonimlar ikki turga bo'linadi: Shakli bir xil, vazifasiga ko'ra farq qiladigan qo'shimchalardir. Grammatik omonimlar ikki turga bo'linadi.

1) Affiksalar (qo'shimcha) omonimlar. Masalan, -chi qo'shim-chasi vazifasiga ko'ra shaxs oti yasaydi: ishchi, suvchi; modal shakl yoki qo'shimcha ma'no hosil qiladi; aytchi va boshqalar.

2) Sintaktik omonimlar. Masalan, -sa: payt ma'nosida: Kechqurun osh suzsak, bir nasiba kam.(G'.G'.) Shart: uy ozoda bo'lsa, ko'ngil ravshan bo'ladi. Tilda omonimlar quyidagi yo'llar bilan yuzaga keladi.

Fonetik taraqqiyot natijasida har xil talaffuz qilinuvchiso'zlarning bir xil fonetik qobiqqa ega bo'lishi natijasida. Masalan: o'r - kesmoq, o'r - qir, tepalik, o'r - qaysar, o't - olov, o't - maysa. ko'kat, o't - harakat, o't - kishi a'zosi.

Ko'p ma'noli so'zlarning semantiktuzilishidama'no muno-sabatining kuchsizlanishi sababli. Masalan, ko'k (osmon) ko'k(rang), ko:k (maysa), ko'k (ko'kat), ko'k (motam libosi), kun(sutkaning yorug' qismi), kun (quyosh), kun (tirikchilik) vaboshqalar. Ma'lum so'z asoslaridan yangi so'z yasalishi natijasida. Masalan, oylik (maosh - ot turkumi), oylik (o'lchov, muddat -sifat turkumi).

4. Boshqa tildan o'zlashgan so'zning ilgari shu tilda mavjud bo'lgan boshqa so'z bilan talaffuz jihatidan mos kelib qolishi. Masalan, to'n (kiyim), ton (ohang), torn (kitob jildi), torn (uy usti) va boshqalar.

Sinonimlar grekcha "Sunonimos" bir ma'noli demakdir. Shakli har xil, bir umumiy tushuncha (ma'no)ni ifodalovchi, faqat qo'shimcha ma'no nozikligi bilan farqlanadigan lug'aviy birliklar sinonimlar deyiladi. Sinonim so'zlar odatda, bir so'z turkumiga oid bo'ladi. Masalan, jahon, dunyo, olam, qayg'u, g'am, alam, xesh, qarindosh, kuch, quvvat, mador.

Birlashtiruvchi ma'nosi bir xil (ma'nodosh)' so'zlarning qator qo'yilishi sinonimik qator deyiladi.[2]

Misollar:

Go'zal bir mehribon mahbubu ma'shuqi hisorim bor,

G'am ermas, kohishi anduhu qayg'u g'amg'usorim bor.

Jahonda, dunyoda, olamda yolg'iz emas do'stlar,

Jigarbandu, qarindoshu, yaqin xeshu taborim bor.(Habibiy)

Ma'nodosh (sinonim) so'zlar uchun ma'no va stilistik (uslub) jihatdan betaraf so'z dominantada deyiladi. Bunday so'z sinonimiya qatorini tuzishda ma'nodosh so'zlarga asos qilib olinadi. Masalan, vatan, o'lka, el, yurt, diyor sinonimiya qatorida vatan so'zi ma'no va stilistik jihatdan shu qator uchun bosh so'z sanaladi. Masalan:

Vatan ona so'zi naqadar laziz,

Sensan har narsadan mo'tabar aziz. (Uyg'un)

Ular she'ri uchdi ko'p yiroq,

Qanotida kumush diyori.

Dunyoda bir o'lka bor biroq,

Bitilmagan dostonidir bari (A. Orivop)

Men elimning yuragida yashayman,

Erk deganing tilagida yashayman

Mana yurtim g'oz turibman qarshingda ,
Ot aylanib qozig'ini topar deganlar axir. (G' G'ulom)[1]

Xulosa:

Sinonimlar o'z ma'no xususiyatiga ko'ra bir necha turlarga bo'linadi: 1) lug'aviy sinonimlar; 2) grammatik sinonimlar. Lug'aviy sinonimlar ham ikki turga bo'linadi; 1) leksik sinonimlar. 2) leksik frazeologik sinonimlar. Shakli har xil so'zlarning o'zaro sinonimik munosabatga kirishi leksik sinonimlar deyiladi. Masalan, sabr, toqat, chidam; odat, urf kabi. Boshimga kelsa tig'i xanjari, Shamshir yonmasman, Na bo'lsa tan berurman, Toqatu. sabri qarorim bor. (Habibiy) So'z va iboralarni ma'nosiga ko'ra qator kelishi leksik frazeologik sinonimlar deyiladi. Masalan, sevindi, boshi ko'kka yetdi; xafalandi, dili siyoh bo'ldi. Grammatik sinonimlar. Shakli turlicha, ammo bir xil yoki bir-biriga yaqin vazifani bajaruvchi qo'shimchalar hamda gaplar grammatik sinonim hisoblanadi. Masalan: -yap, -va, -moqda; men maktabga ketayapman - men maktabga ketmoqdaman kabi.

Sinonimlar asosan ikki hodisa natijasida paydo bo'ladi; 1) tilda yangi so'zlar paydo bo'lishi natijasida; a) so'z o'zlashtirish asosida; sevgi (o'zbekcha), muhabbat (arabcha), ot (o'zbekcha), ism (arabcha) amr (arabcha) buyruq (o'zbekcha), armiya (ruscha), qo'shin (o'zbekcha), peshana (tojikcha), manglay (o'zbekcha), adib (arabcha), yozuvchi (o'zbekcha) va boshqalar; 2) tildagi so'zlar asosida so'z yasash orqali; vasifa - topshiriq, maosh - oylik, savol - so'roq, chopqir - yugurik, burungi - qadimgi - oldingi - avvalgi. Antonimlar grekcha -anti "zid", anoma "nom" demakdir. Zid tushunchalarni ifodalaydigan so'zlar antonimlar deyiladi. Sunday so'zlar ifodalaydigan tushunchalarning mazmuni ikkinchi tushunchaga zid qo'yiladi.

Masalan, oz-ko'p, yaxshi-yomon, past-baland, oq-qora, qattiq-yumshoq, kun-tun kabi. Antonimlar uch xil bo'ladi; 1) leksik antonimlar; 2) leksik-frazeologik antonimlar, 3) frazeologik antonimlar. Leksik antonimlar zid ma'noli so'zlardan tashkil topadi: yaxshi-yomon, mard-nomard, do'st-dushman, erta-kech, vafo-jafo. Misollar:

Yaxshi yetar murodga, yomon qolar uyatga. (Maqol)

Do'stga zor, dushmanga xor.

Nomardga muhtoj aylama.

Har kimki vafo qilsa vafo topqusidur,

Har kimki jafo qilsa jafo topqusidur. (Bobur)

Leksik-frazeologik antonimlar; zid ma'noli so'z va iboralardir: xafalandi - bo'yi ko'kka yetdi; sevindi - dili siyoh bo'ldi, ilonning yog'ini yalagan, ishondi - hafsalasi pir bo'ldi. Frazeologik antonimlar qarama-qarshi ma'noli iboralardir. Ko'ngli qora - ko'ngli yumshoq, oyoqdan qolmoq - oyoqqa turmoq, qo'li ochiq - burganing ko'zini ko'rgan, ko'ngil ko'tarmoq - ta'bini xira qimoq. Antonimlar bir xil o'zakli va turli o'zakli so'zlardan tashkil topishi mumkin; xabardor-bexabar, ishli-ishsiz, to'g'ri-noto'g'ri, aqlli-beaql, tanish- notanish va boshqalar. Antonimlardan badiiy asarlarda stilistik vazifa sifatida foddalaniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.Lutfullayeva D., Davlatova R., Saparniyazova M. - Hozirgi o'zbek adabiy tili [2020].[1]
- 2.Ona tili. 9-sinf (2014, N.Mahmudov, A.Nurmonov)[2]
- 3.Ona tili. 10-sinf (2017, N.Mahmudov, A.Sobirov)[3]
- 4.www.ziyonet.uz [4]